

УДК 340.111

М. М. Шумило

кандидат юридичних наук, старший науковий співробітник
Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України,
відділ проблем цивільного, трудового та підприємницького права
вул. Трьохсвятительська, 4, Київ, 01601, Україна

СТАНОВАЛЕННЯ ВЧЕННЯ ПРО ПРАВОВІДНОСИНИ: ДОРЕВОЛЮЦІЙНИЙ ЕТАП

Теорія правовідносин (як автономне вчення) в теорії права почала формуватися вже в другій половині XIX ст. Цей етап характеризується тим, що для удосконалення чинного тоді правового регулювання необхідно було провезти саме теоретичні дослідження соціально-правових явищ. Розпочинається процес вивчення норми права у комплексі із філософськими ідеями справедливості, гуманізму, демократизму тощо. У статті наведені думки провідних вчених того часу, які заклали основу вчення про правовідносини через призму власного праворозуміння. Тоді ж напрацьовується і категоріальний апарат вчення про правовідносини.

Плюралізм думок у підходах до вивчення правовідносин дає широкий спектр для можливості застосування таких підходів у сучасних дослідженнях.

Ключові слова: правовідносини, вчення про правовідносини, теорія правовідносин.

Правовідносини є основою права, оскільки право, що не має механізму реалізації, позбавлене сенсу свого існування. Цінність права полягає у тому, що воно є регулятором не просто суспільних відносин, а найважливіших відносин, від яких залежить життєдіяльність держави в цілому та окремо взятої людини. Вивчаючи теорію правовідносин, ми вивчаємо сутність права, його чесноти та вади, бачимо його силу та безсилля.

Теорія права загалом та теорія правовідносин зокрема — це філософія. Теорія (від грец. *θεωρία* — розгляд, дослідження) — саме теорія будь-якого явища, лежить в основі наукового пізнання, і правовідносини не є винятком. Як слушно зазначав Георг Вільгельм Фрідріх Гегель (*Georg Wilhelm Friedrich Hegel*) (1770–1831), наука про право є частиною філософії [1, с. 60], а філософська наука про право має своїм предметом ідею права — поняття права і його здійснення [1, с. 59], останнє можливе лише через правовідносини.

Український правознавець, філософ права і соціолог неокантіанської орієнтації, один з організаторів Академії наук України, Б. О. Кістяківський (1868–1920), як послідовник соціологічної школи права, зазначав, що право складається не з тих норм, значення яких можна було б розглядати безвідносно до їх впливу на життя. Сутність правових норм не в їх внутрішній цінності, що переважно можна стверджувати про норми етичні та естетичні. Право складається з норм, які постійно і регулярно втілюються, реалізуються в житті, саме тому здійснення, реалізація є основною

ознакою права. Право є соціальним фактом. Відповідно, хто хоче вивчати право як соціальне явище, той повинен брати право в його реалізації чи у його втіленні в соціальний факт [2, с. 1–17]. Думка вченого і сьогодні залишається актуальною, оскільки право в дії, в реалізації — не що інше як правовідносини. Саме з цих позицій необхідно погодитися з вченим, що не можна пізнати право без його реалізації, оскільки право, яке не можна реалізувати — мертво. Саме реалізація права через правовідносини дозволяє пізнати не тільки саме право, але і виявити його проблеми, недоліки, щоб у подальшому його удосконалювати.

Вчення про правовідносини можна назвати вченням про саме право. Саме через призму правовідносин є можливість зрозуміти та здійснити всебічний аналіз національного права.

Класик юридичної думки Г. Ф. Шершеневич (1863–1912), який народився в Україні (Херсонська губернія), зазначав, що на філософію права вплинула одна важлива обставина — це історичне роз'єднання між філософією права і юридичними науками. В той час, коли юристи займаються виключно тлумаченням і систематизацією норм позитивного права, філософія права розроблялася, у переважній більшості, особами, які досить мало або ж зовсім не причетні до правознавства. Одні вивчали право, як воно дано в нормах, не замислюючись про те, яким воно повинно бути, і навіть чи може воно бути іншим, а філософи створювали ідеальне право, не знаючи, що таке право насправді і як застосовуються його норми. Роз'єднаність продовжується, на жаль, і донині. Філософи не бажають сходити з неба на землю, а юристи не хочуть відірвати свій погляд від землі і глянути вище. Такий стан речей, у вищій мірі шкідливий як для правознавства, адже ослаблює його теоретичну цінність, так і для філософії права, підриваючи її практичне значення [3, с. 15–16]. Саме намагання об'єднати теоретичні та практичні знання у вивченні правовідносин автор ставить в основу цього дослідження.

Говорячи про правове регулювання, зазвичай, вказується на правові норми, які визначають траєкторію дій осіб для реалізації ними своїх прав та обов'язків. Про розвиток та витоки правовідносин йтиметься нижче (оскільки дослідження процесу становлення вчення про правовідносини у дореволюційний період є метою цієї статті), тому хочеться наголосити саме на їх теоретичному аспекті.

Питання теорії правовідносин почали вивчатись відносно недавно. Окремі структурні елементи правовідносин (суб'єкт, об'єкт, зміст) неодноразово ставали предметом дослідження дореволюційних вчених, до когорти яких слід зарахувати: Й. О. Покровського, Г. Ф. Шершеневича, С. С. Дністрянського, В. М. Гордона, П. П. Цитовича, Є. В. Васьковського, Ф. В. Тарановського, Д. Д. Гримма, В. А. Ундінцева, О. М. Гуляєва, С. В. Пахмана, Ю. С. Гамбарова, Л. С. Таля, А. Я. Антоновича, Фрідріха Карла фон Савіньї (*Friedrich Carl von Savigny*), Рудольфа фон Ієринґа (*Rudolf von Jhering* або *Rudolf von Ihering*) та ін. Перші ж спроби описати чи дати характеристику природі правовідносин, за тогочасною термінологією «юридичні відносини», були здійсненні М. М. Коркуновим (1853–1904) у роботі

«Лекції по загальній теорії права», Л. Й. Петражицьким (1867–1931) в дослідженні «Теорія права і держави у зв'язку з теорією моральності», Ф. В. Тарановським (1875–1936) у роботі «Підручник енциклопедії права», С. А. Муромцевим (1850–1910) у праці «Визначення та основний поділ права», Є. М. Трубецьким у дослідженні «Лекції з енциклопедії права». Значний вплив на дискусію тогочасних вчених мала праця німецьких цивілістів Фердинанда Регельсберґера (*Ferdinand Regelsberger*) (1831–1896) «Загальне вчення про право» («*Pandekten*») та Генріха Дєрнбургґа (*Heinrich Dernburg*) (1829–1907) «Пандекти».

Професор Київського університету Св. Володимира Л. Й. Петражицький, даючи загальну характеристику тогочасним вченням про правовідносини, обов'язки і права, зазначає, що в пам'ятниках римського права, які відіграли вирішальну роль у сфері розвитку різноманітних вчень сучасної науки про право, налічуються кілька найменувань відносин. Для позначення залежних двосторонніх зв'язків у пам'ятниках римського права є словосполучення *juris nexuss*, *juris vindiculum* (двосторонній зв'язок між сторонами, по загальноприйнятому сьогодні перекладу — правовідносини). Натомість *jus*, *jura* трактувалися як право, правоздатність, право вимоги тощо [4, с. 242]. Таке спостереження приводить нас до думки, що римські юристи в основу правовідносин ставили взаємозалежні правові зв'язки. Вчений також вказував, що право зводить (перетворює) життєві відносини в правові [4, с. 243]. Згодом, правові погляди Л. Й. Петражицького дали підставу стверджувати, що він заснував психологічну школу права, оскільки вбачав надзвичайний вплив людської свідомості, волі, психіки на створення правових норм. Загалом підтримуючи психологічне обґрунтування вчення про природне право, сучасник Л. Й. Петражицького, український вчений-юрист М. І. Палієнко (1869–1937) зазначав, що право є психічний фактор суспільного життя і діє психічно. Його дія складається, по-перше, в збудженні чи пригнобленні мотивів до різноманітних дій чи утримання від них, по-друге, в закріпленні та розвитку одних схильностей та рис людського характеру, в послабленні та викоріненні інших [5, с. 141].

Ця теорія і сьогодні має послідовників, а наукова спадщина Л. Й. Петражицького є предметом наукового аналізу, на сьогодні захищено вже 7 дисертацій на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук. Йдеться про роботи: А. В. Овчиннікової «Проблеми правогенезу і онтології права в психологічній теорії Л. І. Петражицького» (2006), М. О. Волкової «Політична і науково-педагогічна діяльність Л. І. Петражицького» (2005), Л. С. Золотарьової «Психологічне праворозуміння: історико-порівняльний аналіз вчень Л. І. Петражицького та М. М. Коркунова» (2008), Л. Ю. Головіної «Теорія розуміння права Л. І. Петражицького: історія та сучасність» (2007), К. В. Машковича «Право і моральність в емоційній теорії етичних явищ Л. І. Петражицького» (2007), І. В. Поснова «Філософія права у спадщині Л. І. Петражицького» (2005), С. А. Пяткіна «Емоціоналістська теорія Л. І. Петражицького: стан проблеми» (1994). Ідейним послідовником психологічного розуміння права Л. Й. Петражицького в ранньорадянський період став М. А. Райснер.

Такої ж позиції дотримувався провідний вчений-юрист того часу професор Санкт-Петербурзького університету М. М. Коркунов, він зазначав, що юридичні відносини є також життєві, побутові відносини, тільки регульовані юридичною нормою, але для необхідного аналізу вчений закликає розглянути поняття відносин взагалі. Будь-яке відношення передбачає зв'язок, залежність і сформованого із цієї залежності впливу. Де нема залежності, нема і відносин. Так само усі людські відносини знаходяться у тій чи іншій залежності між людьми, у можливості того чи іншого впливу один на одного. Вчений продовжує, що у римських юристів регульовані правом відносини визначалися виразом *juris vinculum*, про що зазначав також Л. Й. Петражицький. Характерною особливістю юридичних відносин були саме пов'язаність їх об'єктивним правом. Активна ж сторона юридичного відношення (право вимоги) так мало звертала на себе увагу, що у римському праві не було розроблено поняття суб'єктивного права в сенсі правомочності. Навпаки, західно-європейські юристи, починаючи вже з глосаріїв, надають особливого, головного значення активній стороні відносин права вимоги, таким чином не прова вимоги вони виводять із правовідносин, а навпаки, і відносини розглядають як наслідки права вимоги. Це пояснюється, на думку М. М. Коркунова, притаманним германським народам суб'єктивізмом на протигагу об'єктивізму Античності і тим, що християнське вчення з особливою силою висунуло значущість волі. Саме тому західноєвропейське розуміння права бачить в суб'єктивній стороні права не обумовлену юридичними нормами пов'язаність *vinculum*, а визнану та таку, що охороняється правом, волю індивіда [6, с. 140–142].

Академік Всеукраїнської академії наук, а згодом і Сербської академії наук, історик і теоретик права Ф. В. Тарановський зазначав, що юридичне відношення є зв'язком, що виникає між двома особами, між якими встановлюється взаємний обов'язок та право вимоги (рос. — притязание): 1) суб'єкт (права, з одного боку, і обов'язку — з іншого); 2) право; 3) обов'язок; 4) об'єкт, тобто те, що становить предмет. Чи зміст права, з одного боку, і обов'язку — з іншого [7, с. 143]. Звісно, окремі положення не витримали випробування часом, але те, що теорія права вже визнала правовідносини і почала досліджувати їх комплексно, а не тільки їх окремі елементи, є беззаперечним фактом. Варто погодитись із Л. М. Мудриєвською, яка вказує на соціологічно-позитивістську спрямованість наукових досліджень Ф. В. Тарановського, що виявилася у визначенні вченим системного розгляду факторів впливу на формування державного права при домінуванні економічного фактора [8, с. 3, 14].

Професор Московського університету С. А. Муромцев, даючи розгорнуту характеристику правовідносинам, акцентував увагу на фактах, завдяки яким виникають відносини — вчений їх називає фактичними відносинами. Будучи розглянутими з позицій своїх причин, фактичні відносини є проявом порядку, встановленого природою для можливості взаємодії осіб і предметів, або ж іншими словами, відображенням природних законів матеріальної і духовної природи [9, с. 63]. С. А. Муромцев наголошував на тому, що при встановленні юридичної гарантії, тобто при піднесенні

якого-небудь відношення в ступінь права, діяльність влади обмежується тим, що вона відкрито чи за мовчазною згодою встановлює, що віднині у випадку правопорушення за суб'єктом права будуть визнані відомі вимоги до правопорушника. Таким чином, на думку вченого, захисні чи юридичні відносини виникають, перш за все, у формі вимоги, яка спричиняється правопорушенням [9, с. 83].

Досліджуючи наукову спадщину С. А. Муромцева, Н. В. Ющенко зазначає, що на противагу позитивістській концепції, що ототожнювала право і закон, вчений під правом вбачав сукупність юридичних відносин (правовий порядок), а норми розглядав як атрибут цього порядку. Це докорінно змінювало традиційне уявлення про право як результат виключно вольової діяльності законодавця і спрямовувало на пошуки джерел права в системі суспільних відносин. Основна відмінна властивість, на думку С. А. Муромцева, складає юридичний (організований) захист, який не зводиться до державного захисту і не вичерпується ним. Вчений також є засновником того напрямку юриспруденції в соціологічній теорії права, який центральну категорію розглядає правовідносини [10, с. 11–12].

Як видно з вище викладеного, відносини, що регульовані правом, не одразу почали позначатися терміном «правовідносини». Дослідники по-різному перекладали латинські терміни римського права. Так з'явилися «юридичні відносини», «фактичні відносини». Одним із перших вчених, хто запровадив та використовував поряд з терміном «юридичні відносини», сьогодні звичний для юридичної науки, термін «правовідносини», був професор Київського університету Св. Володимира, князь Є. М. Трубецької. Класик юридичної думки стверджував, що право в суб'єктивному сенсі — це та сфера зовнішньої свободи, яка надається людській особистості нормами об'єктивного права. Юридична свобода однієї особи неодмінно містить у собі вимогу, яка спрямована іншим особам, щоб вони поважали цю свободу — ці відносини вчений називає юридичними або правовідносинами. Юридичні відносини можуть виникати щодо речей, але завжди суть відносин між людьми. Під юридичними відносинами чи правовідносинами, таким чином, варто розуміти регульовані нормами об'єктивного права відносини осіб між собою [11, с. 157–159].

Проблемі правовідносин приділялася увага й іноземними вченими. Для юридичної науки в Російській імперії кінця XIX — початку XX століття широкою популярністю користувалися праці німецьких цивілістів. Серед яскравих представників німецької юридичної науки варто згадати професора Фердинанда Регельсберґера (*Ferdinand Regelsberger*), який працював у різний час в університетах Ерлангена, Цюріха, Гіссена, Вюрцбурга, Бреславля (Вроцлава) та Гетінгена. Вчений вказував, що шляхом вільної діяльності або ж за посередництва подій, що не залежать від її волі, людина вступає у відносини з предметами зовнішнього світу — людьми і речами. Застосовуючи свої сили та здібності для задоволення своїх фізичних та духовних потреб, вона підпорядковує собі речі, зобов'язує осіб і сама зобов'язується перед ними. Регулювання та захист відносин, які виникають між людьми, становить задачу правового порядку. Наслідком того, що

останній підпорядковує собі життєві обставини, вказує на умови визнання їх правом, визначає дію цього відношення в галузі права, є те, що відносини, які були фактичними, переходять у юридичні, життєвих відносини — правовідносини. Правовідносини суть визнання об'єктивним правом життєві відносин [12, с. 24].

Схожої позиції дотримувався професор і у подальшому ректор університету Фрідріха Вільгельма в Берліні (*Friedrich-Wilhelms-Universität zu Berlin*) (нині: Гумбольдтський університет Берліна (*Humboldt-Universität zu Berlin*) Генріх Дєрнбург (*Heinrich Dernburg*). У своїй відомій трилогії «Пандекти» (лат. *pandectae*, від греч. *πανδέκτης* — «всеоб'ємний, всеохоплюючий» — твори давньоримських юристів, що побудовані у вигляді витягів із законів і праць попередників — М. Ш.) вчений зазначає, що під правовідносинами слід розуміти наділений правовою дією зв'язок однієї особи з іншою або з речовими благами. Інколи із правовідносин розвиваються права лише внаслідок, по мірі впливу майбутніх фактів, так що не можна визначити кількість і об'єм цих прав [13, с. 104]. У цитованій роботі знаходимо вказівку Г. Дєрнбурга на те, що основи вчення про правовідносини були закладені такими видатними німецькими юристами, як Фрідріх Карл фон Савіньї (*Friedrich Carl von Savigny*), Ернст Рудольф Бірлінг (*Ernst Rudolf Bierling*), Ернст Іммануїл Беккер (*Ernst Immanuel Bekker*), Валентин Пунтшартат (*Valentin Puntschart*) [13, с. 107].

Ознайомившись із роботами класиків юридичної науки, можна дійти висновку, що перші спроби окреслити, визначити, проаналізувати теорію правовідносин, описати їх структуру були вимогою часу. До того, юристам було достатньо правових норм, які застосовувалися. Соціально-економічні зміни в другій половині ХІХ століття змушують законодавство бути більш динамічним, виникають нові відносини, які потребують правового регулювання по-новому, щоб бути ефективними. Отже, для удосконалення правового регулювання поступово у середовищі вчених-юристів назріває ідея теоретизування такого правового явища, як правовідносини. Перші спроби зводяться до аналізу правових норм, виокремлення об'єкту, встановлення суб'єктного складу, детального опису прав і обов'язків (змісту) правовідносин. Цікавим фактом є також і те, що тогочасні вчені намагаються знайти відповіді для пояснення існуючих проблем у римському праві, тоді цей тісний зв'язок ще існує, воно ще живе, його ще використовують. Великої поваги заслуговують теоретичні дискусії провідних юристів того часу не тільки в межах Російської імперії, але і з німецькими вченими. Важливо, що усі дослідники юридичних/правових відносин дійшли висновку, що це, перш за все, зв'язок між суб'єктами. Головним наріжним каменем цих диспутів було те, що Г. Дєрнбург та Ф. Регельсбергер вказують на можливість зв'язку не тільки між людьми, але і з річчю, проти такої позиції обґрунтовано та категорично виступили М. М. Коркунов, Л. Й. Петражицький та ін.

Предметом цього дослідження не є бажання розбиратися у наукових дискусіях столітньої давності, а тільки показати, що саме тоді бере початок вчення про правові відносини. Характерною особливістю розвитку

вчення про правовідносини є те, що цю проблематику почали розробляти саме цивілісти. Відносини, що визначаються диспозитивним методом, потребували теоретичної основи для подальшого удосконалення, регулювання нових суспільних відносин. Ця тенденція збережеться і у міжвоєнний період, і тільки згодом, теорію правовідносин візьмуться розробляти «чисті» теоретики права. Вивчення зазначених питань може бути предметом подальших досліджень в окресленій сфері наукових інтересів.

Список літератури

1. Гегель Г. В. Ф. *Философия права* [Текст] / Г. В. Ф. Гегель: Пер. с нем.: Ред. и сост. Д. А. Керимов и В. С. Нерсесянц; Авт. вступ. ст. и примеч. В. С. Нерсесянц. — М.: Мысль, 1990. — 524 с.
2. Кистяковский Б. А. *Право как социальное явление* / Б. А. Кистяковский // *Вопросы права*, 1911. — Кн. VIII (4). — С. 1-17.
3. Шершеневич Г. Ф. *Общая теория права: Философия права. Часть теоретическая* [Текст] / Г. Ф. Шершеневич. Т. 1: Вып. 1-4. — М.: Бр. Башмаковы, 1910. — 839 с.
4. Петражицкий Л. Й. *Вибрані праці* [Текст]: : У 2 кн / Л. Й. Петражицкий. — К.: Либідь, 2011. — Кн. 2 / уклад. І. С. Гриценко, В. А. Короткий; за ред. І. С. Гриценка. — 544 с.
5. Палиенко Н. И. *Учение о существе права и правовой связанности государства* [Текст] / Н. И. Палиенко. — Харьков: Тип. и лит. М. Зильберберг, 1908. — 351 с.
6. Коркунов Н. М. *Лекции по общей теории права* [Текст] / Н. М. Коркунов; Предисловие д-ра юрид. наук, проф. И. Ю. Козлихина. — 2-е изд. — СПб.: Юридический центр Пресс, 2004. — 430 с.
7. Тарановский Ф. В. *Учебник энциклопедии права* [Текст] / Ф. В. Тарановский. — Юрьев: Типография К. Маттисенна, 1917. — 537 с.
8. Мудриєвська Л. М. *Державно-правові погляди Ф. В. Тарановського: автореф. дис. ... канд. юрид. наук* : 12.00.01 / Л. М. Мудриєвська. — К., 2010. — 20 с.
9. Муромцев С. А. *Определение и основное разделение права* [Текст] / С. А. Муромцев; Вступит. статья, коммент. д. ю. н., проф. Ю. И. Гревцова. — 2-е изд., доп. — СПб.: Изд-ий дом С.-Петерб. гос. ун-та, Изд-во юр. ф-та СПбГУ, 2004. — 224 с.
10. Ющенко Н. В. *Государственно-правовые взгляды С. А. Муромцева: дис. ... канд. юрид. наук* : 12.00.01 / Н. В. Ющенко. — СПб., 2002. — 204 с.
11. Трубецкой Е. Н. *Лекции по энциклопедии права* [Текст] / Е. Н. Трубецкой. — Москва : Типограф. И. А. Мамонтова, 1917. — 227 с.
12. Регельсбергер Ф. *Общее учение о праве* [Текст] / Регельсбергер Ф.; Под ред.: Ю. С. Гамбарова, проф.; Пер.: И. А. Базанов. — М.: Т-во И. Д. Сытина, 1897. — 312 с.
13. Дернбург Г. *Пандекты* [Текст]: В 3 т. / Г. Дернбург. — М.: Университетская типография. — 1906. — Т. 1. *Общая часть*. Перев. Г. фон Рехенберг; Под ред. П. Соколовскаго. — 197 с.

М. М. Шумило

Институт государства и права им. В. М. Корецкого НАН Украины,
отдел гражданского, трудового и предпринимательского права
ул. Трехсвятительская, 4, Киев, 01601, Украина

СТАНОВЛЕНИЕ УЧЕНИЯ О ПРАВООТНОШЕНИЯХ: ДОРЕВОЛЮЦИОННЫЙ ЭТАП

Резюме

Теория правоотношений (как автономное учение) в теории права начала формироваться уже во второй половине XIX века. Этот этап характеризуется тем, что для усовершенствования действовавшего тогда правового регулирования необходимо было проводить именно теоретические исследования социально-правовых явлений. Начинается процесс изучения нормы права в комплексе с философскими идеями справедливости, гуманизма, демократизма и т. д. В статье приведены мнения ведущих ученых того времени, которые заложили основу учения о правоотношениях сквозь призму собственного правопонимания. Тогда и вырабатывается категориальный аппарат учения о правоотношениях. Плюрализм идей в подходах к изучению правоотношений дает широкий спектр для возможности применения таких подходов в современных исследованиях.

Ключевые слова: правоотношения, учение о правоотношении, теория правоотношений.

M. M. Shumylo

V. M. Koretsky Institute of State and Law
of National Academy of Sciences of Ukraine,
The Department of issues of Civil, Labor and Business Law
Tryokhsvyatitelskaya str., 4, Kiev, 01601, Ukraine

FORMATION OF LEGAL RELATIONS DOCTRINE: PRE-REVOLUTIONARY STAGE

Summary

Legal relation theory, as an autonomous doctrine in legal theory, emerged in the second half of the nineteenth century. In that stage it was fathomed that the improvements to the legal regulations could be made only through the theoretical study of the social and legal phenomena. The period is characterized by the process of studying the law in conjunction with the philosophical ideas of justice, humanity, democracy etc. The categorical apparatus for the legal relationship doctrine was developed in that period as well. The article presents the views of leading contemporary scholars who laid the basis for the study of the legal relations through the lens of their own judgment. Pluralism of approaches to the study of legal relationships in that era provides a wide range of possibilities for the use of such approaches in current research.

Key words: legal relations, doctrine of the legal theory, theory of legal relations.